

Kadim Çağlardan Günümüze Tedavide Tıbbi ve Aromatik Bitkilerin Rolü

The Role of Medicinal and Aromatic Plants in the Treatment From Ancient Times

Aksanur Gökçe^{1*}, İlkyay Erdoğan Orhan²

¹ Amasya Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Aile Hekimliği Anabilim Dalı, Amasya, Türkiye

aksanurgokce@gmail.com,
ror.org/00sbx0y13

² Gazi Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi, Farmakognozi Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

iorhan@gazi.edu.tr,
ror.org/054xkpr46

*Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Öz: Bitkiler çok eski çağlardan bu yana sağlık, besin ve bazı diğer amaçlarla kullanılarak insanlığa hizmet etmektedir. Dolayısıyla bitkilerin tedavi amacıyla kullanıldığı yüzyıllar boyunca hekimlik ve eczacılık birbirinden ayrılmayan iki meslek olagelmıştır. Tarih öncesi çağlardan itibaren bitkilerin tedavi amacıyla kullanımına dair pek çok yazılı kaynak mevcuttur. Tedavide kullanılan bitkilerin bilimsel süzgeçten geçirilerek kullanımlarının sağlanması toplum sağlığı açısından önem ihtiva etmektedir. Tıbbın ve bitkilerle tedavinin gelişim sürecine bakıldığında, bu derlemede başta Mezopotamya kökenli olmak üzere kadim medeniyetler (Sümer, Babil, Hitit, Yunan, vs) ile Hint, Çin, Japon ve İslam medeniyetlerinin katkıları gözden geçirilmiştir. Bu derleme ile kadim bilgiler gün ışığına çıkartılmış olup, geleneksel bilgilerin modern fitoterapi araştırmalarında kullanılabilmesi için literatüre katkıda bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tıbbi bitki, Bitkilerle tedavi, Fitoterapi

Abstract: Plants have served humanity for health, food, and other purposes since ancient times. Therefore, medicine and pharmacy have been two professions that are not separated from each other for centuries, when plants were used for therapeutic purposes. There are many written sources about the therapeutic use of plants since prehistoric times. Ensuring the use of the plants used in treatment by passing them through a scientific filter is important in terms of public health. In this review, contributions of the ancient civilizations, particularly in Mesopotamia (e.g., Sumerian, Babillion, Hittite, Greek) as well as Indian, Chinese, Japanese, and Islamic civilizations, are briefly reviewed in the "General Information" section, considering the development process of medicine and herbal therapy.

Keywords: Medicinal plant, Therapy with plant, Phytotherapy

Geliş Tarihi/Received: 10.05.2023
Kabul Tarihi/Accepted: 03.01.2024
Yayınlanma Tarihi/ Available Online:
18.03.2025

GİRİŞ

İnsan yaşamının kaçınılmaz bir unsuru olan hastalıkları tedavi etmeye çalışmak, sağlıklı olmaya ve kalmaya çabalamak, insanın doğasında var olan merak duygusuyla birlikte, yeni tedaviler ve tıbbi yöntemleri keşfetmeyi beraberinde getirmiştir. Kadim zamanlardan bu yana bitkiler insanoğluna gıda kaynağı olmasının yanısıra, hastalıklara şifa bulunması açısından da kullanılagelmıştır. Kimya bilimindeki ilerlemelerle beraber, tıp ve eczacılık mesleklerindeki gelişmeler, bu iki mesleğin birbirinden ayrılması ile kimyasal ilaç keşfi hızlanmış ve kimyasal sentez yoluyla elde edilerek, kliniğe giren modern ilaç sayısı hızla artmıştır. Tıp ve eczacılık mesleği insanlık tarihi

kadar eski bir geçmişe sahip olmakla beraber, her coğrafyada farklı aşamalardan geçerek değişik toplumların katkılarıyla günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak geleneksel tıp sistemleri ve halk tıbbında kullanılan bitkilerin kayıt altına alınması veya eski çağlarda yazılmış eserlerin günümüz Türkçesine kazandırılması, Farmakognozi ve Fitoterapi alanlarındaki araştırmalar için halen önemini korumaktadır. Zira eski yüzyıllarda tedavide kullanılan bitkilerin etnofarmakolojik kayıtları, bugünkü araştırmaların planlanmasına yardımcı olmakta, yol göstermekte ve bahsi geçen biyolojik aktivitelerinin bilimsel platformda modern tekniklerle incelenmesine ve kanıtlanmasına imkân vermektedir.

Türkiye, tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapması nedeniyle, sosyokültürel ve geleneksel bilgi açısından çok zengin bir ülkedir. Diğer yandan, 12.000'den fazla bitki taksonu barındıran zengin florası da eski çağlardan bu yana bitkilerin şifa amacıyla kullanılmasına vesile olmuştur. Anadolu coğrafyası, Türklerin yerleşmesinden önceki dönemlerde Hititler, Hattiler, Akatlar, Asurlular, Frigyalılar, Lidyalılar, İyonyalılar ve Urartular gibi eski çağ medeniyetlerine ev sahipliği yapmıştır. Bu kadar önemli bir tarihi ve biyolojik zenginliğe sahip olan ülkemizde nesiller boyunca biriken ve aktarılagelen bilgilerle bitkilerin hastalıklara karşı kullanımları da Anadolu halk tıbbını oluşturmuştur.

Tıp ve Eczacılığın Tarihsel Gelişimi

Tarihi bilimsel kanıtlara göre yaklaşık 5000 yıl önce ortaya çıktığı tahmin edilen hekimlik sanatı; Mezopotamya medeniyetleri, Hititler dönemi, Mısır dönemi, Yunan ve Roma dönemi, İslam dönemi, Rönesans ve akabinde Avrupa modern dönemi olarak birbirini takip eden dönemlerden geçerek günümüze kadar gelen kadim bir meslektir. Bu süreçte Çin tıbbı ve Hint tıbbının da muazzam katkıları olmuştur.¹ İnsanlar zamanla, doğal ortamlarda yaşayan hayvanların her bitkiyi yemediğini ve zehirli bitkilerden uzaklaştıklarını gözlemlemişler, bitkileri ise çoğunlukla deneme-yanılma yoluyla hastalık durumlarında kendi üzerlerinde kullanmaya başlamışlardır. Faydalı olan bitkileri zararlı olanlardan ayırmak için geçen zamanda ne yazık ki birçok insan da zarar görmüştür.¹ Tedavi metotları, geçen binlerce yıl boyunca büyücüler, kabile şefleri ve rahipler tarafından uygulanmıştır. Düşünme yetenekleri geliştikçe insanlar hastalıkların sebeplerini keşfetmeye çalışsa da gözle görülemeyen nedenlerle oluşan sağlık sorunlarını açıklamakta zorlanmışlar ve bu durumu güneş ve ay tutulması, yıldızların konumu ve şimşek çakması gibi tabiat olaylarına bağlamışlardır. Bu tip inanışlar ile su, ağaç ve toprak gibi nesnelere tabulaştırılmış, sembol olarak yaptırılmış, muskalar ve dövmeler aracılığı ile hastalığa yol açtığı düşünülen kötü ruhların bedenden uzaklaştırılması amacıyla kullanılmış ve bir nevi tedavi olarak kabul edilmiştir.

Yazının icat edilmesiyle birlikte o döneme kadar birikmiş tıbbi bilgiler kayıt altına alınmaya başlanmış ve bu bilgiler genellikle kadim dönemlerde hayatın merkezi konumunda olan tapınaklarda korunmaya başlamıştır. Yazı tabletlerinin tapınak dışına çıkarılmasının yasak olması ve çoğunlukla sadece rahiplerin yazı yazabilmesi nedeniyle tıp ilmi genellikle din adamlarının uyguladığı bir meslek haline gelmiştir. 19. ve 20. Yüzyıllarda yapılan çalışmalar ile paleontoloji ve arkeoloji biliminin sunduğu kanıtlar da tıbbın kökeninin büyüye ve dini pratiklere dayandığını doğrulamaktadır.² Tıbbın mitolojik anlayıştan kurtarılması, tanı ve tedavi uygulama sürecine gözlemin dahil edilmesiyle olmuştur. Antik Mezopotamya, Mısır ve Anadolu kültürlerinin sentezi olan Yunan tıbbının öncü hekimi Hipokrat'ın gözlem konusundaki katkısı zaman içinde gelişerek bugünkü modern tıbbın ortaya çıkışına önayak olmuştur. Hipokrat ve ekolünden gelen hekimler tedavi ettikleri hastalıkların kayıtlarını tutmuşlar, başarı ve başarısızlıklarını kayda almışlardır.³ Geçmişteki birçok tıbbi uygulama değerini yitirip artık uygulamadan kalksa da kökeni geleneksel bilgiye dayanan akupunktur, fitoterapi, kupa terapisi ve hirudoterapi gibi bazı metotlar modern tıpta yeniden yer almaya ve talep görmeye başlamıştır.¹ Modern tıp ve eczacılık biliminin gelişim sürecini daha iyi gözlemleyebilmek adına, tarihi dönemlere göre bazı medeniyetlerin tıbbi uygulamaları, derlememizin devamında daha detaylı incelenmiştir.

Tarih Öncesi (Pre-Historik) Dönemde Tedavi Yaklaşımları

Yazı icat edilene ve yerleşik düzene geçene kadarki binlerce yıllık süreç "tarih öncesi (pre-historik) dönem" olarak adlandırılmaktadır. Tarih öncesi çağlarda, insanların bilinçli bir tedavi yaptıklarına ve bitkilerin tedavi amacıyla kullanıldığına dair kaynak bulunamamasına rağmen, hastalıklara sebep olduklarını düşündükleri kötü güçlere karşı kişileri dinlerin savunmayı amaçladığı görülmektedir. Bu nedenle tıp ve din; tarih boyunca birbirleriyle yakın ilişki halinde olmuş ve tıp da bu amaca hizmet ettiği için zamanla tapınaklarda gelişmeye başlamıştır.⁴

a. Mezopotamya Medeniyetinde Tıp ve Eczacılık Uygulamaları

Güney Mezopotamya'da M.Ö. 3500'lerde yaşamış bir halk olan Sümerler, Mezopotamya uygarlığının kökenini oluşturmaktadır. Uygarlığın başlangıcı olarak kabul edilen çivi yazısını M.Ö. 3100 tarihinde keşfeden Sümerler, birçok gelişmeyi diğer medeniyetlerden önce uygulamışlardır.²

Tıp ve eczacılık alanında bilgi sahibi olmak için en önemli Mezopotamya uygarlıklarından olan Sümerlerin ve devamında M.Ö. 2000'li yıllarda yaşayan Asurlular ve Babillilerin kaynaklarına bakıldığında, o devirlerde hardal (*Sinapis arvensis* L.), hurma (*Phoenix dactylifera* L.), kenevir (*Cannabis sativa* L.) ve zeytin (*Olea europaea* L.) gibi yaklaşık 250 bitkisel kökenli drog ile balmumu, bal, fil yağı, kan ve yılan gibi 180 adet hayvansal/biyolojik kaynaklı droğun tedavide kullanımından bahseden kayıtlar mevcuttur.⁶ Şu ana kadar bilinen en eski yazılı hikâye olan ve Sümer çivi yazısıyla yazılmış olan Gilgamiş destanı, M.Ö. 2000'lere kadar uzanan bir kökene sahiptir. Gilgamiş en yakın arkadaşının ölümü üzerine "Kalbine dokunuyorum, hiç atmıyor" ifadesini yazmıştır. Bu ifadeler o dönemde kalbin yaşamın devamı için önemini farkında olduğu ve elle kontrol edilebileceğinin bilindiğini göstermektedir.⁷⁻¹⁰

b. Mısır Medeniyetinde Tıp ve Eczacılık Uygulamaları

Antik Mısırlılar, tıp sanatının dönemsel olarak en gelişmiş uygulayıcıları olarak kabul edilmektedir. Hatta antik dönemde "Hasta olunacaksa Mısır dönemi seçilmelidir" denilmiştir. Buna dair en önemli kaynak 9 adet yazılı papirüsün bulunması olmuştur.⁷ Zira Mısır medeniyetinde tıp eğitimi için ün salmış eğitim merkezleri kurulmuştur. Menfis, Sais ve Teb isimli şehirlerde kurulan "pir ankh" (hayat evi) adı verilen tıp okullarında hekimlik sanatı, usta-çırak ilişkisiyle ve papirüslerden yararlanarak öğretilmiştir.¹¹

Eski Mısır'da hastaların tedavisini uygulayan hekimler 3 sınıfa ayrılmıştır;¹

1. *Sekhmet rahipleri*: Halkın ulaşamadığı hermetik kitaplardan bilgileri öğrenerek küçük cerrahi işlemleri yapabilen ve bazı hastalıkları tedavi

ederek fayda sağlayan rahipler, Tanrıça Sekhmet adına kurulan tapınaklarda çalışmışlardır.

2. *Büyücüler*: Hastalara bazı büyüsel işlemler uygulayarak umut verip iyileşecekleri yönünde inancı sağlayan kişilerdir. Uygulamaları bugünkü psikoterapiyi andırmaktadır.

3. *Sinular*: Din adamı değillerdir. Ancak hayvansal, bitkisel ve madensel kaynaklı ilaçlarla ampirik tıp ve cerrahi uygulayarak hasta tedavi etmişlerdir.

c. Hitit Medeniyetinde Tıp ve Eczacılık Uygulamaları

Hititlerin M.Ö. 1500'lü yılların ortalarında Orta Anadolu'da kurdukları uygarlığa ait bilgiler başkentleri olan Hattuşa'daki (Boğazköy) arşivlerde yer alan tabletlerden edinilmektedir.⁴ Hitit toplumu daha çok fal ve büyülerle sağlığı kontrol etmişlerdir. Ciddi hastalık durumlarında Mısırlı hekimleri davet etmiş ve onlara danışmışlardır. Tarım toplumu olmaları nedeniyle tedavide daha ziyade bitkisel drogları kullanmışlardır.¹²

Hastalar, tanrıları rüyalarında görüp hastalığa sebep olacak günahlarını affetmeleri için dua etmişlerdir. İnanışlarına göre, bazı tanrılar hastalık vermesine rağmen, hastalığa karşı koruyan tanrıları, hatta bazı hastalıklardan koruduğu düşünülerek hastalık adıyla anılan tanrıları da bulunmaktadır. Örneğin kulak ve göz gibi uzuvların ayrı tanrılarının olduğuna inanılmıştır. Hititlere göre, hastalık yapan sebepler arasında kirlilik yapan faktörler de bulunmaktadır. Kir ve pisliğin, tanrıları kızdıran ceza olarak hastalık vermelerine sebep olabileceğine inanılmıştır.⁴ Amacı farklı da olsa Hititler temizliğe önem vermiş, kirli suları bertaraf etmek için ayrı su yolları döşemişlerdir. İlaç hazırlamada madensel droglarla birlikte bitkisel yağlar ve bitkilerin çeşitli kısımları da kullanılmıştır. Örneğin 33 adet drog ihtiva eden bir afrodisyak terkinde, buğday (*Triticum aestivum* L.), kimyon (*Cuminum cyminum* L.), kişniş (*Coriandrum sativum* L.), susam (*Sesamum indicum* L.) yağı, beyaz un, ekmekek çeşitleri, peynir, bira mayası, malt ve tatlı şarap yer almaktadır.

d. Hint Tıbbı (Ayurvedik Tıp)

Geleneksel Hint tıbbının temelini oluşturan Ayurveda, geçmiş çağlardan günümüze kadar hayatta kalan ve gelişen dünyaca en tanınmış tıp sistemlerinden biridir. “Yaşam bilgisi” anlamına gelen Ayurveda, M.Ö. 2. yüzyıl gibi çok eski tarihlere dayanmakta ve Hindu felsefe okullarında öğretilmektedir.¹³ Hint felsefesine göre; dünyadaki canlı-cansız herşey, hayatın temel taşı olarak görülen; hava (vayu), su (jala), toprak (prithvi), ateş (teja) ve boşluk (aakash) olmak üzere 5 elementten meydana gelmektedir.

“Hayatta her şeyin her an değişmekte olduğu” düşüncesine dayanan bu sistemde, Ayurveda “mutlu ve sağlıklı kalabilmek adına sürekli olan bu değişime uyum sağlamak için gayret halinde olma sanatı” şeklinde tarif edilmektedir. Sürekli değişim halinde olan havanın, suyun, günün, gecenin, besinlerin, mevsimlerin, uykunun, çalışmanın, dostlukların ve düşmanlıkların dalgalanmaları da değişmekte ve insanın doğasını etkilemektedir. Buna göre her insan kendi içinde özel bir denge barındırmaktadır. Dışardan olabilecek her değişim insanın iç dengesini etkileyip bozma kapasitesine sahiptir. Evreni oluşturan elementlerin benzer özelliklerini taşıyarak insanda bulunan, vata-doşa, pitta-doşa ve kapha-doşa olarak isimlendirilen 3 farklı hayat enerjisinin varlığına inanılır.¹³ Sağlıklı bir durum için, 3 doşa ve diğer faktörler arasında bir denge sağlanmalıdır. Üçü arasındaki herhangi bir dengesizlik ise hastalığa neden olmaktadır.^{14,15}

Bir bireyin rutin yaşam tarzındaki vücut yapısı, patolojik geçmişi, doşa özellikleri, yaşam tarzı ve çevresel koşulları göz önünde bulunduran Ayurveda, bireylerin refahını artırmak için birçok tedavi stratejisine sahiptir.¹³

Hint tıbbının, Mezopotamya aracılığıyla Yunan tıbbı ile İslam medeniyeti tıbbını ve dolayısıyla günümüz tıbbını da etkilediği söylenebilir. M.Ö. 8. ve 5. yüzyıllara ait olduğu saptanan kil tabletlerde, Mezopotamya’ya ve Yunan topraklarına baharat yolu ile Hindistan’dan ilaç ve tıbbi bilgi gönderildiğine ilişkin bilgiler yer almaktadır. Hipokrat’ın “Kadın Hastalıkları ve Kadınların Tabiatları” adlı eserindeki ilaç

formüllerinde Hint tıbbına dair bilgilerin bulunması aralarındaki iletişimi göstermektedir. Yunan tıbbının “humoral patoloji teorisi”, yani evrenin 4 temel unsurdan (su, toprak, hava, ateş) meydana geldiği düşüncesinin temelini de Hint felsefesi ile gösterdiği benzerlik açısından dikkat çekicidir. Ayrıca, Dioskorides’in “Materia Medica” adlı meşhur eserinin kavramsal çerçevesinin bir kısmının Hint dilinden tercüme edildiği gösterilmiştir. Hint tıbbı eserlerinin Hindistan’a giden Müslüman kaşifler tarafından Arapça’ya tercüme edildiği ve İslam tıbbına etkisi olduğu da düşünülmektedir.¹

e. Çin Geleneksel Tıbbı

En az 2000 yıllık bir geçmişe sahip olan Çin tıbbının inanç sistemi olan Taoizm, dini inançtan öte, felsefi bir karaktere de sahip olmasıyla bilinmektedir. Buna göre evren ve tüm varlıklar birbirini tamamlayan “ying” ve “yang” adı verilen iki zıt kuvvetin eseridir.¹ Bu iki zıt unsurun birleşmesi ile “tai chi” denen hayat enerjisi oluşmaktadır. Ying ve yang arasındaki denge, kişinin sağlıklı olmasının esas unsurudur. Dengenin bozulmasına neden olan her şey kötü kabul edilir ve hastalık yapıcı olarak görülür.¹¹ Yang; üstün olan faktördür, pozitifdir ve eril unsurdur. Hayatı, kuvveti, güneşi, aydınlığı, kuruluşu ve sıcaklığı temsil eder. Ying; negatif olup, dişil unsurdur. Zayıflığı, ölümü, karanlığı, ayı, soğuğu ve nemliliği temsil eder. Çin tıp felsefesine göre doğada bulunan 5 element olan su, ateş, toprak, tahta ve metalin karşılığı olan sıvılar vücutta bulunmaktadır. Hastalık bu sıvılar arasındaki dengenin bozulması ile ortaya çıkmaktadır. Sıvıların dengesi nabız kontrolü ile sağlanmaktadır.⁶

Çin geleneksel tıbbında tedavi, genel olarak dengeyi sağlamak üzere uygulanan perhiz, tıbbi bitki reçeteleri ve akupunktur tedavisini içermektedir. M.S. 200’lerde başlayan ve günümüze kadar uzanan Çin geleneksel tıp sistemi ile tedavi bitkilerin yanı sıra hayvansal kaynaklar ve minerallerden de oluşmaktadır. 1977’de toparlanmış Çin Medica Materica’sında 4.773 bitkisel kaynak, 740 hayvansal kaynak ve 82 mineral ile bu 3 kaynağın bileşiminden oluşan 172

adet ürün olmak de dahil olmak üzere toplam 5.767 kayıt bulunmaktadır.^{17,18}

f. Japon Tıbbı (Kampo Tıbbı)

Kökeni geleneksel Çin tıbbına dayanan ve onun bir versiyonu olan Kampo uygulamasının, 6. yüzyılda Kore aracılığıyla Japonya'ya geldiği düşünülmektedir.¹⁹ İlk dönemlerde yüksek sosyal sınıflara uygulanan yöntem, 17. ve 18. yüzyıllarda halka da uygulanmaya başlanarak, çevre ve kültürel anlamda uygun olacak şekilde değiştirilmiştir. Japonya'da, 19. yüzyılda Meiji mevzuatı ile yalnızca Batı tıbbına hâkim olanların tıp doktoru olarak onaylanmasına karar verilmiştir. Bu nedenle, Kampo uygulayıcıları sertifikasız profesyoneller haline gelmiş ve Kampo tıbbı resmi tıp eğitiminden çıkarılmıştır. Kampo uygulaması 1950'de Japon Doğu Tıbbi Topluluğunun (Japanese Society of Oriental Medicine, JSOM) kurulması ile ayakta kalmıştır. Kamponun 1967'de ulusal sağlık sigortası kapsamına alınmasından itibaren, modern tıpta Kampo önemli bir tıbbi yaklaşım olarak kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra, 1976'da Japon Ulusal Sağlık Sigortası ilaç fiyat tarifesine 43 kampo ilacı dahil edilmiş olup, günümüzde 147 adet Kampo formülasyonu mevcuttur. Dünyada kişi başına düşen bitkisel ilaç tüketimi en yüksek olan ülkelerden birisi Japonya'dır. 2008 yılında yapılan bir ankete göre, ankete katılan 684 tıp doktorunun %83,5'i Kampo tıbbını uygulamaktadır.²⁰

Kampo tıbbı; 3 ikilem ve 3 madde esasına dayanmaktadır. Buna göre; "pozitif-negatif" anlamında "yin-you", "içi boş-dolu" anlamında "kyo-jitsu" ve "sıcak-soğuk" anlamındaki "netsu-kan" 3 ikilemi oluşturmaktadır. "Ki", "ketsu" ve "sui" ise 3 madde esasını oluşturmaktadır. Ki, canlılığın temel enerjisini oluştururken, ketsu ve sui ise kan ve vücut sıvılarının dengesini oluşturmaktadır. Bu kavramların iyi dengelenmiş ve normal olması, kişinin sağlık durumunun iyi olduğu anlamına gelmektedir. Hastalıkların tespitinde gözlemsel yaklaşıma dayalı 4 temel teşhis prosedürü kullanılmaktadır. Bunlar; görsel inceleme, hastanın vücudundaki sesleri dinleme, koklama ve dokunma ile hastanın söylediklerini dinleme olarak tanımlanmaktadır. Bu muayene basamakları neticesinde hastaya özel

(kişiselleştirilmiş) bir reçete oluşturulup, bitkisel tedavi uygulanmaktadır.²¹

g. Yunani Tıp

Antik Yunan'daki ilk tıp bilgileri Homerus'un "İlyada ve Odesa" eserinde geçmektedir. M.Ö 9. yüzyılda yazılan bu eserde, 150'ye yakın anatomik ifadenin yer aldığı bilinmektedir.¹ Dönemin savaşçı toplumu olması nedeniyle, gençlere kılıç, mızrak ve ok yaralanmalarının nasıl tedavi edecekleri öğretilmiştir. Kadınların bitkiler hakkındaki bilgilerinin çok olmasının yanı sıra bitkilere büyüsel güç anlamları da yüklenmiştir. Antik Yunan'da birçok meslekte olduğu gibi, hekimlikte de soydan geçme durumu mevcuttur. Tıbbi bilgiler sadece seçilmiş kişilere öğretilmiş ve babadan oğula aktarılmıştır. Klasik Yunan medeniyetinde yer alan hekimler "Asklepios müritleri" anlamında "asklepiad" ismiyle anılmıştır. Aralarından en ünlü hekimlerden olan Hipokrat'ın da çıktığı asklepiadlar, yüzyıllarca soy zincirlerini koruyarak devam ettirmişlerdir. Ayrıca güçlü bir hekim loncası bulunmakta olup, hekimler loncasına alınmış kişi bir anlamda evlat edinilmiş gibi düşünülmüştür. Yeni loca üyesi, hocalarına ve ustalarına anne-babasına gösterdiği şekilde saygı göstereceğine, kazandığı parayı gerektiğinde hocasıyla paylaşacağına ve hocasının ailesine kendi ailesi gibi davranacağı hususlarında yemin etmiştir.

Eski Yunan tıbbı M.Ö. 5. yüzyılda Hipokrat ile başlamış ve yüzyıllarca özellikle Akdeniz bölgesinde etkisini sürdürmüştür. Dönemsel bazda 3 bölümde incelenmektedir:¹

Mitolojik Dönem

Antik Yunan'da günlük hayatta tanrılar önemli bir rol oynamış ve tedavi de mitolojik karakterler adına yapılmıştır. "Asklepieion" (asklepion) adı verilen 300'den fazla tapınak ile hediyeler sunulan binalar Asklepios adına inşa edilmiştir. Bunlardan 63 tanesi aynı zamanda hastane özelliğindedir. En bilinenleri ise Rodos, Triikka (Teselya), Knidos (Datça), İzmir, Kos (İstanköy) ve Bergama'da bulunan asklepionlardır.

Filozof Hekimler Dönemi

Yunan tıbbının önemli özelliklerinden biri de felsefe ile iç içe olan ilişkisidir. Bu dönemde tıbbi

olaylar tabiat felsefesiyle açıklanmaya çalışılmıştır. Dönemin en önemli filozof hekimi olarak bilinen Empedokles evrenin oluşumunu; su, ateş, hava ve topraktan meydana gelen 4 elementin birbiriyle olan ilişkisi üzerinden açıklamıştır. Evrenin makrokozmosuyla insanın mikrokozmosu arasında bir ilişki olduğu, aslında Yunan uygarlığından önce de düşünülmüştür. Bu teori göz önüne alınarak; 4 temel elementin insan vücudundaki karşılıkları; kara safra, kan, balgam ve sarı safra olarak belirtilmiştir. Hastalık oluşması ise “humoral sistem” olarak nitelenen bu 4 öğenin dengesinin bozulması ile açıklanmıştır.

Hipokrat Dönemi (Bilimsel Dönem)

Bilimsel dönemin iki önemli tıp okulundan biri olan Knidos (Datça) tıp okulu, hekim yetiştirmede kişilerin yeteneklerinden ziyade, ortaya konan teorilerin ve tedavilerin öğretilmesi yolunu seçmiştir.⁴ Hipokrat’ın şahsiyeti ve tıba olan hakimiyeti ile ön plana çıkıp, sonradan devamlılığını sürdüren Kos (İstanköy) tıp okulu ise; hekimliği “doğuştan gelen bir sanat kabiliyeti ve yaratıcılık” olarak görmüş, usta-çırak ilişkisi içerisinde öğretilebileceğini savunmuştur.

M.Ö. 5. yüzyılda tıp uygulamalarında rasyonel adımlar atılarak, tıp ile felsefe birbirinden ayrılmasıyla, tıp bağımsız bir bilim haline gelmiştir. Bilimsel tıp dönemi Hipokrat ile başlamıştır. İslâm kaynaklarında adı “Bokrat (Bokrat), Bukrâtîs, Ebukrât, İbukrâtîs” şeklinde adı geçen Hipokrat’ın Müslüman alimlerce algılanan üstün bir imajı bulunmaktadır. Hipokrat’ı ilki Asklepios, sonuncusu “Câlînûs” olarak bilinen Galen olan 8 tıp ustası olan Asklepiadlar arasında saymaları bu algılarını doğrulamaktadır.²²

Hipokrat’ın tıp uygulamalarına akılcı yaklaşması “dini inancın gücüne karşı olduğu” anlamında yorumlanmamış; aksine tıbbi ilâhî bir sanat olarak görmekte; tıp sanatını uygulayan hekimin hem tanrılardan yardımlarını istemesi hem de doğanın iyileştirici gücünden faydalanması gerektiğini ileri sürmüştür.²² Hipokrat; hastalığın insanın kendi doğasında var olan güçler neticesinde tedavi edilebileceği, bu aşamada hekimin görevinin insan doğasına

yardımcı olmak ve iyileşme sürecini kolaylaştırmak olduğunu vurgulamaktadır.

Hipokrat tıbbının dini çerçeve içinde olması ile günümüzdeki hekimlik ahlakının temellerini atmıştır. Deontolojinin temel prensipleri “Hipokrat yemini” ile oluşturulmuştur. Fransa’da 15. yüzyıldan itibaren, tıp eğitimi alan öğrencilerin mezuniyet törenlerinde bu yemini okuması ile başlayan; günümüzde ise dünyada tüm tıp fakültelerinin diploma törenlerinde yapılan bu yeminin temel prensipleri “*hekimin hayatını insanlık hizmetine adanması, kendini yetiştirenlere karşı evlât bağlılığı duyması, bizzat istese bile hiçbir hastayı öldürmemesi, ana karnındaki çocuğa kasten zarar vermemesi, hastanın sırrını kimseye açıklamaması, hayatını ahlâk ve namus kuralları çerçevesinde geçirmesi*” şeklindedir.²²

Hipokrat’ın hekimliğe kazandırdığı en önemli bir ilkelerinden birisi de “*hastalık yoktur, hasta vardır*” olgusudur. Hastalar; hastalığın bulgularını hiçbir durumda aynı şekilde göstermez. Hasta, içinde bulunduğu dönemin ve mevsimin etkilerine olduğu kadar, genetik geçmişlerinin etkilerine de bağlıdır. Yaşam tarzı, sahip olunan mizaç, tipolojik farklılıklar, yüz ifadeleri, beslenme alışkanlıkları, terleme, dışkılama ve idrara çıkma sıklığındaki değişiklikler, uyku düzeni ve rüyalar gibi bulgular hastalıkların gidişatını önceden işaret edebileceği için dikkatle incelenmelidir.²³

Laksatif ve emetik bitkilerin kullanımı, Mısır tıbbında olduğu gibi, Hipokratik tıpta da uygulanan tedavilerin başında gelir. Uyuşturma amacıyla kullanılan bitkiler de tavsiye edilmektedir. Tedavide banyolar ve basit diyet kısıtlaması uygulanmıştır. Kupa çekirme ve kan alma işlemleri öne çıkmaya da tedavilerin bir parçası olmuştur.

Hipokrat dikkatli ve sabırlı bir şekilde hastanın iyileşme sürecini gözlemlemiş ve gerektiğinde masaj ve banyo uygulaması ile tıbbi bitki kullanımında hiçbir detayı atlamamaya çalışan bir uygulama sergilemiştir. Hipokrat meşhur “*besinin ilacın, ilacın besinin olsun*” deyişi ile diyetle yer alan besinlerin ve bitkilerin sağlık açısından önemini vurgulamıştır. Mısır ve Hint

tedavileriyle karşılaştırıldığında, tedavide kullanılan maddeler arasında tıbbi bitkilerin sayısı azdır. Hekimler tarafından kullanılan bitkiler arasında papatya (*Anthemis nobile* L.) çiriş (*Asphodelus aestivus* L.), anason (*Pimpinella anisum* L.), pelin otu (*Artemisia absinthium* L.), karanfil [*Syzygium aromaticum* (L.) Merr. & L.M.Perry], kantaron (*Hypericum perforatum* L.), soğan (*Allium cepa* L.), sinameki (*Cassia angustifolia* M.Vahl.), tarçın (*Cinnamomum verum* J.S. Presl), nane (*Mentha piperita* L.), yavşan (*Artemisia songarica* Schrenk), zeytin (*Olea europaea* L.), biberiye (*Rosmarinus officinalis* L.), sumak (*Rhus coriaria* L.), ebe gümeçi (*Malva sylvestris* L.), kişniş (*Coriandrum sativum* L.), kafur [*Cinnamomum camphora* (L.) J. Presl.], şakayık (*Paeonia turcica* P.H.Davis & Cullen), düğün çiçeği (*Ranunculus repens* L.), mayasıl otu (*Ajuga reptans* L.), deniz teresi (*Crithmum maritimum* L.), kekik (*Thymus vulgaris* L.), ada soğanı [*Urginea maritima* (L.) Baker], yaban mersini (*Vaccinium myrtillus* L.) ve menekşe (*Viola tricolor* L.) sayılabilir. Yunan tıbbında tedavi amacıyla hayvansal kaynaklı maddeler pek kullanılmamıştır.

Roma Döneminde Tıp

Romalılar Yunan biliminin metodundan çok, içeriğini almakla yetindiklerinden, ilerleme kaydetmekten ziyade bilgiyi sonraki nesillere aktarma görevini üstlenmişlerdir.¹ Romalılar hekimlik uygulamalarını kendi asaletlerine yakıştıramadıklarından, Yunanlı hekimler gelene kadar yaklaşık 6 yüzyıllık bir süre kadar hekimsiz kalmışlardır.

Dioskorides

Antik çağın en önemli hekim-eczacısı Dioskorides (1. yüzyıl) Anazarba (bugünkü Adana) doğumludur. Yunanca yazdığı "Peri Hyles Latrikes" adlı kitabında tıbbi bitkiler ve minerallerden oluşan 1066 adet droğa yer vermiştir.¹ 17. Yüzyıla kadar temel başvuru kitabı olarak kullanılan bu kitap, önce "Materia Medica" ismi ile Latince'ye, sonra "Kitab'ül Haşayiş" adıyla Arapça'ya tercüme edilmiştir. Dioskorides, eserini bir tedavi rehberi olması için hekimlere ithafen yazmıştır. Bu amaçla resimlediği bitkilerin farklı yörelerde kullanılan isimlerini, farklı

coğrafyalardaki yetiştirme şartlarını, saklanma koşulları ile tedavi amacıyla hangi kısımlarının kullanılacağını detaylıca yazmıştır. Bunların yanında kitapta bitkilerin tıbbi özellikleri, hangi hastalıkta nasıl kullanılacağı ve nasıl ilaç haline getirileceği, (varsa) yan etkileri ve bu yan etkinin nasıl anlaşılacağına dair pek çok detaylı bilgi de yer almaktadır.

Galen

Roma'da, Yunan tıbbının en önde gelen uygulayıcısı aynı zamanda tarihteki sayılı büyük tıp dehalarından biri olan Galen (M.S. 129-200), Bergama'da dünyaya gelmiştir. Keskin zekâsı ve diseksiyona bağlı gözlem yeteneği ile anatomi ve fizyoloji üzerine tıbbın gelişmesi açısından önemli katkılarda bulunmuş ve hayvan diseksiyonları yapmıştır. Atardamarların hava değil, kan taşıdığını söyleyerek, 400 yıldır bilinen yanlış düzeltmiştir. Hipokratın "humoral patoloji teorisi" ile Erasistros'un "pnemua (ruhlar) teorisini" sentezleyerek organların işleyişi ve fizyolojisi üzerine kendi teorisini oluşturmuştur ve bu teori 1400 yıl boyunca tartışılmaksızın kabul görmüştür.

Galen 400'den fazla eser yazmasına rağmen, bunların birçoğu çeşitli yangınlarda kaybedilmiş olup, ancak 140 kadar eseri günümüze ulaşmıştır.¹ Fikirlerini öyle inandırıcı şekilde açıklamıştır ki, tartışılmadan kabul edilmiştir. Hıristiyan dünyasında "İlahi Galenus" şeklinde hitap edilmiş olup, tenkit edenlere cezalar verilmiştir. Eserlerinin büyük kısmı Arapça'ya tercüme edilmiştir. İslam dönemi hekimlerinden Abdüllâtif Bağdadî ve İbnü'n-Nefî gibi alimler Galen'in fikirlerine eleştirel bir yaklaşım sergileyerek yeni buluşlar yapmışlardır. Rönesans dönemine gelinceye kadar, Galen'in Hipokrat'tan ziyade orta çağ hekimliğine liderlik yaptığı söylenebilir. Tedavi uygulamalarında sayısı 25'e varan bitki karışımları kullanmıştır. Sonraki dönemde de çoklu bitki karışımları "galenik ilaçlar" olarak adlandırılmıştır.

Orta Çağ Tıbbı

Roma İmparatorluğunun çökmesiyle birlikte Rönesans dönemine kadar, tıbbi alanda Avrupa'da bilimsel gelişmenin olmadığı 1000 yıl sürecek karanlık bir dönem başlamıştır. Hıristiyanlığın

Avrupa'da hâkim olması, kilisenin tek otorite olarak kabul edilmesi ve aykırı düşünce ile hareket edenlerin engizisyon mahkemelerinde cezalandırılması gibi faktörler gelişmenin önündeki en büyük engeli teşkil etmiştir.¹ Tedavi için mucizelere sığınmış, antik çağdaki asklepion uygulamalarını andıracak şekilde kiliselerde uykulara yatılmaya devam edilmiştir. Kralların ve azizlerin ellerini sürmeleri ile hastalıkların iyileşeceğine dair inanç ortaya çıkmıştır. Avrupa'daki barbar akınlarından kaçıp manastırlarda inzivaya çekilen azizler, ömürlerini ibadete adamanın yanında, Hipokrat ve Galen'in kitaplarını inceleyip, bazı reçeteleri uygulamaya çalışarak kaybolmaktan kurtarmışlardır. Dini görüşleri nedeniyle aforoz edilen Patrik Nestorius ve müridleri M.S. 431 yılında Bizans topraklarını terketmiş, önce Urfa çevresine, sonra İran sınırları içinde olan Cond-i Şapur bölgesine yerleşerek bir okul kurarak, ciddi şekilde bilimsel etkinlik göstermeye başlamışlardır. Bu okulda eski Yunanca kitapların Süryanice'ye, Süryanice'den de Arapça'ya çevrilmesiyle batı ile doğu arasındaki bilim ve kültür sentezine öncülük edilmiştir.

İslam Tıbbı

7. Yüzyılda ortaya çıkıp hızla yayılarak büyük bir uygarlık haline gelen İslam medeniyeti alimleri, 8. yüzyılın ortalarında Cond-i Şapur Okulu ile yakın ilişki kurmuştur. Daha önce Süryanice'ye çevrilen eski Yunanca eserler bu kez İslam alimleri tarafından Arapça'ya çevrilmeye başlanmıştır.⁶ Bağdat şehri adeta bir çeviri merkezi haline gelmiş olup, bu süreç 200 yıl kadar devam etmiştir. Biriken bilgilerin yorumlanması ve üzerine katkıların yapıldığı 8. ve 9. yüzyıllar, İslami dönemde "ilk yazarlar dönemi", 9. ve 10. yüzyıllar ise "büyük yazarlar dönemi" olarak bilinmektedir. "İkinci çeviri dönemi" olarak adlandırılan 13. ve 16. yüzyıllar arasında bu kaynaklar Arapça'dan önce İbranice'ye ve Latince'ye aktarılmıştır. Önemli orta çağ İslâm alimleri ve tıbbi eserleri aşağıda verilmiştir:

Ali bin Rabben et-Taberî: "Firdevsü'l Hikme" adlı eserini M.S. 850 yılında tamamlamıştır. Bu eser İslam hekimliğinde önemli bir kaynak olarak kabul edilmiştir. Taberî yaşadığı çağa kadar gelen birçok tıp aliminin eserlerini incelemiş, İran, Hint

ve Yunan literatürünü yakından tanımıştır.¹ Tüm bu kaynakları sentezleyerek, ruh ve beden sağlığının bir arada düşünülmesi gerektiğini savunmuştur.

Ebubekir Er-Razî: İran'ın Rey şehrinde M.S. 865 yılında doğan İslam tıbbının en önemli hekimlerinden biri olan Razî, Hipokrat ve Galen'den sonra tıp bilimine en çok katkı yapan hekim olarak kabul edilmiş ve "Arapların Galeni" olarak anılmıştır.²⁶ Tıp tarihinde kimyayı tıbbın hizmetine sokan ilk hekimdir. Razî kitaplarında formik asit, sülfürik asit gibi maddelerle sinameki ve demirhindi gibi bitkisel drogları ve distilasyon işlemini tarif etmiştir. Tıp alanındaki birikimini adeta bir ansiklopedi niteliğindeki meşhur "el-Ĥâvî" (el-Câmi'u'l-Kebîr) isimli eserinde yansıtmıştır. Kızamık ve çiçek hastalıklarının teşhisini doğru koyan ilk hekim olan Er-Razî "el-Cüderî ve'l-Hasbe" isimli eserinde çiçek ve kızamıktan bahsetmiş ve bu hastalıklara doğru tanı koymuş olan tarihteki ilk hekim olmuştur. Eser Latince'ye çevrilmiş olup, 1498-1866 yılları arasında baskı sayısı 40'a ulaşmıştır. Hasta-hekim iletişimde uyulması gereken kuralları konu aldığı "Ahlâku't-Tabîb" adlı bir eseri de mevcuttur.

El-Dinaverî: M.S. 828'de İran'ın batısında yer alan Dinaver şehrinde doğmuştur. Botanik alanında "Kitab'ün Nebat" adında Arapça meşhur bir eseri vardır.²⁷

El-Birunî: Eski Hint tıp ve eczacılığını yakından inceleyen ünlü hekim M.S. 973-1051 yılları arasında yaşamıştır. "Kitab-ül Al Saydala Fi't-Tıbb" adlı eserinde eczacıyı tanımlamış ve birçok droğun tedavide kullanımından bahsetmiştir.²⁸ 180 Civarında eser telif ettiği tahmin edilen Birunî, "Kitab-ül Al Saydala Fi't-Tıbb" adlı eserinde 3000 kadar bitki türünün tıbbi faydalarını ve nasıl kullanılacağını yazmıştır. İslam dünyasında kendisine "eczacılığın babası" ünvanı verilmiştir.⁸

Zehravî: M.S. 1013 yılında vefat eden Batılı kaynaklarda "Abucasis, Albucasis, Azaravius, Alsharavius" gibi isimlerle tanınmış olan Zehravî, orta çağda dünyanın en önemli bilim merkezlerinden biri olarak kabul edilen İspanya'da, o dönemde bir Müslüman şehri olan Kurtuba'ya çok yakın olan Zehrâ kasabasında dünyaya gelmiştir.²⁹ Basit ve mürekkep ilaçlar hakkında çok bilgilidir. "Et-Taşrîf li-men Aceze an

et-Te'lîf" adlı 30 kısımdan meydana gelen eserini tüm tıp camiası mensuplarına ve öğrencilere ithafen yazmıştır. Hekimin klinik pratikte karşılaşabileceği her türlü probleme karşı cevapları içeren bu kıymetli eser bütün orta çağ hekimliğini etkilemiştir. Eserin 27. bölümünde bitkisel ve hayvansal gıdaların ve basit ilâçların özellikleri, 28. bölümünde madensel, bitkisel ve hayvansal ilâç tabletlerinin yapımı, 29. bölümde de ilaç adları ve muadillerine ait özellikler belirtilmiştir.³⁰ Ancak kullandığı tıbbi aletlerin çeşitliliği ve detaylı anlatımıyla "modern cerrahinin kurucusu" olarak kabul görmüştür.¹ Afyonu cerrahide anestezi amaçla kullanan ilk hekimdir.

İbn-î Sina: M.S. 980 yılında Buhara şehrinde dünyaya gelen İbn-î Sina, İslam dünyasında "Şeyhü'r Reis", Batı'da ise "Avicenna" isimleriyle bilinmektedir. Döneminin tüm bilim dallarında 200'den fazla eser vermesinin yanı sıra tıp alanında da otorite sayılmıştır. Zira eserlerinin 43 tanesi tıp ve eczacılıkla ilgilidir.⁶ En büyük eseri olan "Kanun-u Fi't-Tıp", batı bilim dünyasında "tıbbın İncili/tıbbın mukaddes kitabı" olarak adlandırılmıştır. Antik Yunan'dan o döneme kadar biriken tüm tıp bilgilerini sentezleyip sistemli hale getirdiği ve şahsi gözlemleriyle yorumunu da ekleyerek yazdığı bu eser, yaklaşık bir milyon kelimelik hacmi ile bir ansiklopedi niteliğindedir.¹ Doğu ve batıdaki tüm tıp okullarında 17. yüzyıla kadar başlıca ders kitabı olarak okutulmuştur. 5 ayrı ciltten oluşan eserin 1. cildinde; unsurlar ve mizaçlar teorisi, fizyoloji ve anatomi gibi tıbbın genel prensipleri, 2. cildinde 800'e yakın bitki, hayvan ve madenin basit ilaç olarak kullanımları, 3. cildinde organlara bağlı hastalıklar ve patoloji, 4. cildinde ateşli hastalıklar, ortopedi cerrahi işlemler, yaralar ve tedavileri, 5. cildinde ise 800'e yakın ilaç formülü ve kullanımları anlatılmıştır.³¹

İbn'ül Baytar: Endülüs'ün Malaga şehrinde 1200'lü yıllarda yaşamıştır. Endülüs, Kuzey Afrika, Mısır, Anadolu ve Makedonya'ya kadar gezerek, bu bölgelerde yetişmekte olan tıbbi ve aromatik bitkilerin özelliklerini, yetişme alanlarını, yöresel isimleri ile bilimsel adlarını öğrenmiştir. Bu geziler esnasında bir yandan materyal toplarken, diğer yandan da Câlînûs hekim (Galen) ve Dioskorides'e ait olan basit ilâçları anlatan

eserlerini okumuştur. Toplamış olduğu tıbbi ve aromatik bitkilerin tüm özelliklerini kayıt altına almış, isimlerini farklı dillerde yazarken karışıklıklar olmaması amacıyla özen gösterip harekelemiştir.¹ Eserinde bitkilerin Yunanca, Latince, Arapça, Berberice ve Farsça karşılıklarına da yer vermiştir.³² Bilinen 6 eserin arasında en önemlisi olan ve uzun süre botanik ilmine öncülük eden "el-Müfredat" adlı eserinde 2353 kalemde alfabetik olarak sıralanan hayvan, mineral ve bitkisel kökenli kaynaklar yer almaktadır. Eser 1758'de Latince'ye çevrilmiş ve 19. yüzyıla kadar batıda kaynak eser olarak kullanılmıştır.

h. Selçuklu Dönemi Tıbbı

Büyük Selçuklulardan itibaren Anadolu Selçukluları ve Osmanlı'daki tıp ve eczacılık uygulamaları genel anlamda İslam medeniyetinin devamı niteliğindedir. Selçuklu döneminin en önemli özelliği, hastanelerin kurulmasıdır.^{6,8,33} Hastane kelimesinin yerine o dönemde "darüşşifa, bimarhane, şifahane, darussıhha" gibi isimler kullanılmıştır. Bu dönemde kurulmuş darüşşifalar ile Avrupa'daki muadilleri karşılaştırıldığında, Avrupa hastanelerinin yardım ve bakım kurumu gibi hizmet verdiği görülmektedir. Ancak İslam dünyasındaki darüşşifalarda, günümüz hastanelerindekine benzer şekilde bir yandan hasta bakımı yapılırken, aynı zamanda usta-çırak ilişkisi ile hekimlik ve eczacılık eğitimi de verilmiştir. Anadolu Selçukluları döneminde kurulan darüşşifalar çoğunlukla ticaret yolları üzerinde yer almakta olup, devlet kontrolü altında vakıf anlayışı ile hastalardan ücret alınmadan hizmet vermiştir. Bu darüşşifalardan en önemlisi Anadolu Selçuklu döneminde 1206 yılında hizmete açılmış olan Gevher Nesibe Tıp Medresesi ve Darüşşifası'dır. Bu darüşşifa hem tıp okulu hem de hastaneyi aynı bina içerisinde barındırmasından dolayı dünyada bir ilki teşkil etmektedir.³³ Darüşşifalarda akıl hastaları için de "bimarhane" adı verilen ayrı bölümler oluşturulmuştur. Darüşşifa binalarında eczacıların kontrolünde olan günümüze benzer anlamda ilaç depoları da vardır. Hastaların bakımı, temizlik işleri, yemek ve ilaçların hazırlığı için özel görevli işçiler çalıştırılmıştır. Tedavide bitkisel kökenli ilâçlar kullanılmış, İbn-î Sina, El-Birunî ile

İbn-î Baytar'ın eserleri dönemin temel kaynak kitapları olmuştur.⁸

i. Osmanlı Döneminde Tıp ve Eczacılık

Osmanlı dönemi hekimlik uygulamaları Selçuklu tıbbının devamı niteliğindedir. Selçuklu döneminde açılan darüşşifaların vakfiyelerine sadık kalarak uygulamalar devam ettirilmiştir³⁴. Bu dönemde de pek çok yeni darüşşifa kurulmuştur. Bu darüşşifalarda birer eczane ve ilaç hazırlamakla görevli kişilerin yani eczacıların varlığı bilinmektedir.⁶ Osmanlı döneminde hekim, gelen hastaya uygun gördüğü ilacın tarifini reçete olarak yazmış, hasta bu reçeteyi eczacılara götürüp yaptırmış, ancak hekimlerin de ilaç hazırlamayı bilmeleri ve gerekli malzemeleri muayenehanelerinde bulundurmaları gerekli görülmüştür. Acil durumlarda hekimler zaman kaybetmeden ilaçları kendileri hazırlamıştır.¹¹

Selçuklular döneminde ilim dilinde Arapça ve Farsça ağırlıklı olmasına karşın, Osmanlılarda Türkçe ön plana geçmiştir.³⁴ Bu sebeple 14. ve 16. yüzyıllar arası Arapça tıp eserlerinin Türkçe'ye tercüme edilme süreci olmuştur. Yöneticiler de âlimleri bu hususta teşvik etmişlerdir. "Müntehabı İbnü'l Baytar" çevirisi ve "Yadigâr-ı İbn-i Şerif" eserleri bunun için güzel bir örnektir.

15. Yüzyılda İstanbul'un fethi ile Osmanlı tıbbındaki gelişmeler hızlanmıştır. Batıdaki bilimsel ilerlemeler ile ilk ilişkiler bu devirde kurulmuştur. Medreselerin sayısında ve işlenen derslerin içeriğindeki pozitif bilimlerin ağırlığında bu dönemde önemli artışlar olmuştur. Fatih Sultan Mehmet, Yunanca ve Latince'den birçok eseri tercüme ettirmiştir.¹¹ Dönemin en ünlü hekimi Amasyalı Sabuncuoğlu Şerafeddin'dir. Sabuncuoğlu Hekim, Türkçe olarak 3 tıp kitabı kaleme almıştır. Bunlardan "Akrebâdin" bir nevi farmakoloji kitabıdır. "Cerahat'ül Heniyye" adlı eser, Endülüs'lü bir hekim olan Zehravi'nin "Tasrif" adlı en ünlü eserinin 30. bölümünün tercüme edilmiş halidir. Sabuncuoğlu Hekim eseri tercüme ederken, kendi tecrübelerini de eklemiştir. Dolayısıyla bu eser, en kapsamlı Türkçe cerrahi tıp kitabı olma özelliği taşımaktadır. Eserde 163 ayrı cerrahi işlemde kullanılacak aletin resmi bulunmaktadır. Birçok cerrahi girişimin nasıl yapılacağı detaylı tarif

edilmiş olup, 136'sı işlemlerin uygulanış anları halinde resmedilmiştir. Resim detaylarının bulunması sanat tarihimiz açısından da ilgi çekmektedir. Eserde yer alan bu detaylı bilgiler, 15. yüzyıl Osmanlı cerrahisinin bulunduğu seviyeyi göstermektedir. İlaçların hangi durumlarda kullanılacağı ve kullanım şekilleri detaylı bir şekilde anlatılmıştır. İlaçların hazırlanış şekilleri hap, macun, şurup, merhem, lavman veya toz gibi 17 gruba ayrılarak sınıflandırılmıştır. Bahsi geçen ilaçların hazırlanışlarında başka kaynaklardan öğrendiği metotlarla birlikte kendi tecrübelerini de detayıyla yazmıştır.

16. Yüzyılda Süleymaniye Tıp Medresesinin açılmasıyla Osmanlı hekimliğindeki gelişmelerin doruk noktasına eriştiği söylenmektedir. Bu dönemde bir yandan sağlıkla ilgili kurumların sayılarında artış olmuş, bir yandan da halk sağlığını ilgilendiren genel hijyeni sağlayacak olan kurumlar ile çeşmelerin, hamamların ve lağımaların sayıları da artmış ve yeni su yolları ve sebiller yapılmıştır.¹¹ Bu dönemden itibaren yazılan bilimsel eser sayısında görülen azalma ve ilim öğretiminde yavaşlama meydana geldiği gözlenmiştir.

17. Yüzyılda Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Osmanlı'nın o dönemine ait kültür, sanat, siyasi ve sosyal olayların yanı sıra sağlıkla ilgili detaylı bilgiler de görülmektedir. Seyahatnamede sağlıkla ilgili görev yapan ve farklı isimlerle anılan kişiler hakkında da bilgi vermektedir.³⁵

18. Yüzyılda Osmanlılarda batılılaşma hareketlerinin başlamasıyla, Paracelsus'un "Tıbbi Kimya" adlı eseri Salih bin Nasrullah tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.^{1,6}

Osmanlılarda 19. yüzyılda tamamen batı tarzı eğitime geçilmeye başlanmış, 1826'da Sultan 2. Mahmud'un yaptığı askeri reform kapsamında askeri hastaneler de açılmıştır. 1839 Yılında ilk Eczacılık Okulunun kurucusu Avusturyalı Charles Ambroise Bernard, ilk Osmanlı Askeri Farmakopesini hazırlamıştır.⁶ Yine aynı tarihte kurulan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin başına Viyana'dan Dr. Bernard getirilerek, batı tarzı eğitime geçilmiştir. Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane içinde 1839'da açılan ayrı bir

eczacı sınıfı ile eczacılık mesleği Osmanlı döneminde hekimlikten ayrılarak, ayrı bir meslek haline gelmiştir.¹¹

Osmanlılar zamanında ilaç yapımında çok sayıda bitki türü kullanılmıştır. Bitkilerin bir kısmı Osmanlı coğrafyasında yetişmesine rağmen, büyük bir kısmı ithal edilmiştir. Ticaret yolları ile Mısır ve Uzakdoğudan gelen bitkiler İstanbul ve Bursa gibi büyük şehirlerde toplanmış, Avrupa'ya ihracatı veya diğer şehirlere dağıtımı bu şehirlerden yapılmıştır. Basit ilaç veya "mürekkeb edviye" denen karışım tipi ilaçlar için bitkilerin kök, tohum, yaprak, çiçek ve meyvelerinin yanında, yine bitkisel kaynaklardan elde edilen reçine, yağ ve zamklar da kullanılmıştır. İlaç yapımında bitkilerin yanında hayvansal ve madeni materyallere de müracaat edilmiştir.³⁶ Osmanlı döneminde özellikle 15. yüzyıldan itibaren açılan medreselerin sayısına paralel olarak, yazma eser üretiminde de ciddi artış olduğu dikkat çekmektedir.³⁷ Anadolu'da 14. ve 15. yüzyılda yazılan tercüme veya telif eserlerin bir kısmı bazı araştırmacılar tarafından ele alınmıştır.³⁸

SONUÇ

Tarihin erken dönemlerinde kimya bilimi gelişmediğinden, insanlar için tek tedavi seçeneği bitkiler ile hayvansal veya mineral kökenli diğer bazı doğal droglar olmuştur. Aslında kendi dönemleri içerisinde değerlendirildiğinde; doğru bitkilerle uygun yöntemleri kullanarak isabetli tespitlerde bulunmuş olmaları, tarih boyunca insanlığın bitkilere dair bilgilerinin basit düzeyden gelişerek kademeli olarak belli bir düzeye geldiğini göstermektedir. Ayrıca tarihi kayıtlarda, insanoğlunun çeşitli kadim medeniyetlerde bugünün modern yöntemlerine benzeyen tıbbi tedavi yöntemleri kullandıkları tespit edilmiştir. Örneğin demleme ile infüzyonu, kaynatma ile dekoksasyonu, yağ ve bal içinde karıştırıp maserat veya özütlerini elde ederek ekstraksiyonu, bitkileri yakarak, kokulu kısımlarını çıkararak tütsü şeklinde kullanımları ile fitoterapiyi olduğu kadar aromaterapiyi de çağrıştıran teknikleri keşfedip uygulamışlardır. O nedenle el yazmalarında yer alan bitkilerin o dönemde verilen tıbbi kullanım bilgisinin bilimsel

zeminde etkinliğinin araştırılması ve ispatlanması amacıyla yapılacak çalışma sayısı artırılmalıdır.

Sonuç olarak, bilimin ve teknolojinin gelişmesi sayesinde ilaçların kimyasal sentez yoluyla üretimleri neticesinde asırlar boyunca tedavi amacıyla kullanılan bitkilerin ilaç olarak kullanımı azalmıştır. Ancak son yıllarda yeniden "doğala dönüş" akımı tüm dünyada gözlenmektedir. Özellikle basit rahatsızlıklara karşı veya sağlığın korunması için fitoterapi de dahil olmak üzere; geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamalarının tamamına bu vesilelerle ilginin artmış olması dikkat çekmektedir.

Makale Bilgi Formu

Yazarların Katkısı

Yazarlar çalışmaya eşit katkıda bulunmuştur.

Çıkar Çatışması / Ortak Çıkar Beyanı

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması veya ortak çıkar beyan edilmemiştir.

İntihal Beyanı: Bu makale iThenticate tarafından taranmıştır.

KAYNAKLAR

1. Bayat AH. *Tıp Tarihi Kitabı*. İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği, 2016: p. 34-240.
2. Lewis P. *Tıp Tarihi* (Çev. Dr. Güdücü N.), İstanbul: Hürriyet Matbaacılık A.Ş., 1998: p. 10.
3. Ronan CA. *Bilim Tarihi*. (Çev. İhsanoğlu E., Günergun F), Ankara: TÜBİTAK, 2003, p. 36.
4. Karaöz Arıhan S. Antik dönemde tıp ve bitkisel tedavi, Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye, 2003.
5. Lyons AS, Petrucelli JR. *Medicine: An Illustrated History*. New York: Harry N. Abrams Inc. Publishers, 1978: p. 12.
6. Asil E. Düünden bugüne eczacılık. *Meslekiçi Sürekli Eğitim Dergisi (MİSED)*. 2001;12: 4-19.
7. Hajar R. The pulse in ancient medicine part 1. *Heart Views*. 2018;19(1):36-43.
8. Mandacı Uncu E. Eski Mezopotamya'da tıp. *Int J History*. 2013;5(5):107-118.
9. Retief FP, Cilliers L. Mesopotamian medicine. *South Afr Med J*. 2007;97(1):27-30.

10. Dafni A, Boeck B. Revisiting the medicinal plants of the Bible and the Holy Land. *Res Outreach*. 2020;114:122-125.
11. Sarı NH, Altıntaş A, Başağaoğlu İ, Özaydın Z, Doğan H, Ülman YI, Hot İ. *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı*. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayın No. 00249, Fakülte Yayın No. 4711, 55-106, 2007.
12. Ünal A. *Hitit Tıbbının Ana Hatları*. Türk Tarih Kurumu, 1980;14(175):475-495.
13. Jaiswal YS, Williams LL. A glimpse of Ayurveda - The forgotten history and principles of Indian traditional medicine. *J Tradit Complement Med*. 2017;7(1):50-53.
14. Ravishankar B, Shukla VJ. Indian systems of medicine: A brief profile. *Afr J Tradit Complement Altern Med*. 2007;4(3):319-337.
15. Bodeker GC. Ayurvedic medicine. *CMAJ*. 1991;145(1):9-12.
16. Hankey A. Ayurvedic physiology and etiology: Ayurvedo Amritanaam. The doshas and their functioning in terms of contemporary biology and physical chemistry. *J Altern Complement Med*. 2001;7(5):567-574.
17. Zhu YP, Woerdenbag HJ. Traditional Chinese herbal medicine. *Pharm World Sci*. 1995;17(4):103-112.
18. Zhang ZJ, Wang XM, McAlonan GM. Neural acupuncture unit: A new concept for interpreting effects and mechanisms of acupuncture. *Evid-Based Complement Altern Med*. 2012;2012:429412.
19. Motoo Y, Arai I, Hyodo I, et al. Current status of Kampo (Japanese herbal) medicines in Japanese clinical practice guidelines. *Complement Ther Med*. 2009;17(3):147-154.
20. Motoo Y, Seki T, Tsutani K. Traditional Japanese medicine, Kampo: Its history and current status. *Chin J Integr Med*. 2011;17(2):85-87.
21. Arai YC, Makino I, Ikemoto T et al. Kampo for the treatment of pain in Japan: A review. *Pain Ther*. 2020;9(1):161-170.
22. Palgi P, Dorban J. An analysis of the self of the western physician: A study on the evolution of homo Hippocrates. *Cult Med Psychiatry*. 1997;21(3):261-281.
23. Uğurlu MC. Hipokrat. *Ank Üniv Tıp Fak Mecmuası*. 1997;50(2):67-78.
24. Singer C, Underwood EA. (1962). *A Short History of Medicine* (Second Edition), Oxford University Press, 12.
25. Sadeghi S, Ghaffari F, Heydarirad G, et al. Galen's place in Avicenna's the canon of medicine: Respect, confirmation and criticism. *J Integr Med*. 2020;18(1):21-25.
26. Afshar A, Tabrizi A. Razi and his concepts on bone and joint disorders. *Arch Iran Med*. 2020;23(9):624-628.
27. Abivardi C. *Iranian Entomology - An Introduction: Volume 1: Faunal Studies*, Springer-Verlag, 2001.
28. Ardi MN, Abdullah FM, Al-Tamimi S. Al Biruni: A Muslim critical thinker. *Int J Nusantara Islam*. 2016;4(1):1-12.
29. Beyler F. Ebü'l-Kasım ez-Zehravi ve Kitabı't-Tasrif adlı eseriyle ilgili Rusça araştırmalar. *J Acad Soc Sci Studies*. 2020;13(79): 431-443.
30. Kahya E (çeviren). *Kitab El-Tasrif Li Men Acize En At-Ta'lif*. Ankara Nobel Tıp Kitabevleri, 2019.
31. Acıduman A. İbn-i Sina'nın bilim tarihindeki yeri: Kuhn'ca bir yaklaşımla. *Ank Üniv Tıp Fak Mecmuası*. 2002;55(2):115-122.
32. Topkar K. *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*. Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2017.
33. DüNDAR M, Emekli R, Şener E. Anadolu'daki tıbbın doğuşu, dünyadaki ilk tıp okulu olarak: Gevher Nesibe tıp medresesi ve darüşşifası. *Bilimname*. 2019;39:79-103.
34. Ünver AS. *Osmanlı Türklerinde Hekimlik ve Eczacılık Tarihi Hakkında*. İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi; 1952:22.
35. Yılmaz N, Yılmaz C. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesine göre Osmanlılarda sağlık hayatı. İçinde: Yılmaz N, Yılmaz C, editörler. *Osmanlılarda Sağlık I*. İstanbul: Biyofarma Yayınları; 2006:343-359.
36. Bilgin A. Osmanlılarda ilaç yapımında kullanılan tıbbî bitkiler. İçinde: Yılmaz, N, Yılmaz, C, editörler. *Osmanlılarda Sağlık I*. İstanbul: Biyofarma Yayınları; 2006:257-263.
37. Özvar E. Osmanlı dünyasında yazma eser üretkenliği. *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a, Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl*, İlk

- baskı. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları; 2017:19.
38. Kaya E. Envâ-ı Emrâz: İnceleme-Metin-Dizin. Yüksek lisans tezi. Çanakkale; 2009.
39. Bácskay A. Two Sumerian incantations against migraine (saġ-ki-dab-ba) on amulets and cuneiform tablets. *Revue d'Assyriol d'Archeol Orientale*. 2019;113(1):175-188.
40. Džaja P, Severin K. Veterinary profession in Antiquity. *Vet Stanica*. 2019;50(6):577-586.